

УДК 821.161.1

Рева-Лєвшакова Л. В.

доктор філологічних наук, доцент,
завкафедрою Ізмаїльського державного
гуманітарного університету

ОБРАЗНА І ХУДОЖНЯ СЕМАНТИКА ОПОВІДАНЬ М. ГОРЬКОГО

У статті увагу зосереджено на моральні засади оповідань М. Горького із циклу «По Русі». Враховуючи суперечливість поглядів М. Горького на мораль людини у суспільстві, автор статті намагається відстояти позицію письменницького розуміння філософсько-етичних проблем його оповідей.

Ключові слова: філософсько-етичні проблеми, глибина душі, моральні засади, сприйняття.

В статье внимание сосредоточено на моральные принципы рассказов М. Горького из цикла «По Руси». Учитывая противоречивость взглядов М. Горького на мораль человека в обществе, автор статьи пытается отстоять позицию писательского понимания философско-этических проблем в его рассказах.

Ключевые слова: философско-этические проблемы, глубина души, моральные принципы, восприятие.

The article focuses on the moral principles M. Gorky stories from the series «In Russia». Given the conflicting views of M. Gorky of morality in society, the author tries to defend the position of the writer's understanding of the philosophical and ethical problems in his stories.

Keywords: *philosophical and ethical issues, heart, moral principles, perception.*

Про майстерність М. Горького висловлювалось багато критиків і митців. У силу різних можливостей власного слова ці висловлювання становлять численну кількість захоплених фраз. Яскравим прикладом тому є емоційний заклик О. Толстого, який писав: *«... на Днепр, к Горькому! – за роскошной свободой, за оптимизмом, за верой в Человека! Разве это была не реальность, не самая что ни на есть кровавая правда?»* [Толстой 1984:104]. І далі: *«... одним махом смахнул со стола всю груду моральных заветов, проклятых вопросов, неразрешимых противоречий <...> Свободный, голый под солнцем человек несет в себе абсолютную мудрость, – он добр, он великодушен, он благороден»* [Толстой 1984:102]. Колега М. Горького по цеху примітив основну характерну рису автора – оптимістичність і гуманізм. Однак у творах письменника спостерігається і трагізм, і песимізм зображення життя й окремої людини. У цьому виявляється складність людини, якій довелося жити у непростий час фатумної зміни суспільного розвитку.

Суперечливість натури М. Горького помічається у його політично-критичних свідченнях, що склали цикл статей «Несвоевременные мысли» (1917 – 1918), котрі, як і «Щоденники» В. Винниченка, як і «Окаянные дни» І. Буніна, відкривають завісу на основні життєві переваги у свідомості творчої людини. «Несвоевременные мысли» є прикладом своєрідної письменницької «чесності з собою» на манер щоденникових записів. Після цих нотаток про революцію, культуру, особистість автор уже більше не був таким щирим, а його індивідуальні позиції такими правдивими. Пізніше, у 30-х роках, М. Горький виступав з відвертою критикою індивідуальності людини, наполягаючи на твердженнях, що все в людині має бути підпорядковане колективу, суспільству, а індивідуалізм суперечить загальному шляху будови майбутньої держави. Чи вірив письменник у те, що писав? Мабуть, що так. Не все так просто в його індивідуальних позиціях і людини, і митця, який створював незвичайні характери. Однак у численних публіцистичних працях та літературній практиці М. Горький завжди привертав увагу до моральних засад людського існування,

на передній план ставив загальні принципи ідеалів, критерії добра і зла. У 1913 році М. Горький написав статтю на смерть М. Коцюбинського, де висловив і власний ідеал моральних засад: *«У світі ідей краси і добра він “своя” людина, рідна людина <...>, він якось особливо близький до хорошого, і в ньому кипить органічна гидливість до поганого. В нього тонко розвинена естетична чуйність до доброго, він любить добро любов'ю художника, вірить у його переможну силу, і в ньому живе почуття громадянина, якому глибоко й усебічно зрозуміле культурне значення, історична вартість добра»* [Горький 1951 : 441]. Цінності добра в її історично мотивованому контексті присвячені мистецькі пріоритети автора.

У творчості М. Горького ці проблеми не аналізувалися в чистому вигляді без зв'язку з основними тенденціями суспільного життя. У ранніх оповіданнях його цікавили мотиви пошуків людини і людяності. Водночас письменник осуджував аморальність людської поведінки в суспільному житті. Наприклад, він ганьбить людей, які знущаються з бідної жінки в оповіданні «Скуки ради», учасників мордування «невірної дружини» у творі «Вывод», мучителя в оповіданні «Зазубрина». Моральним засадам людини відведено значну увагу М. Горького в циклі «По Руси» (1911 – 1918). Оповідання циклу не пов'язані спільним сюжетом, але їх об'єднує загальна ідея духовних роздумів на теми моралі. Свої думки автор передає через монологи, вчинки, враження героїв. Наприклад, в оповіданні «Страсти-мордасти» (1913) увага письменника концентрується на процесах внутрішнього життя героїв, у розкритті якого допомагають художні деталі. М. Горького цікавить глибина душі героїв, тому він звертається до детального психологічного відтворення їхнього стану. В основі сюжету випадкове знайомство головного героя з життям Машки Фролихи та її сина-каліки Льоньки. У будові твору автор вдається до контрастного протиставлення зовнішньої відразливості та внутрішнього благородства. Машка Фролиха, здається, тільки нагадує людину: в неї потворне без носа обличчя, піднята губа й оголені зуби. Враження від її зовнішності передано через головного героя: *«Какая-то ходячая, кошмарная насмешка, и –*

веселая насмешка». Але внутрішній стан її набагато вище того становища, яке вона посідає в суспільній ієрархії: *«Она говорила неотразимо по-человечьи, – так ласково, с таким хорошим чувством. И глаза её – детские глаза на безобразном лице – улыбались улыбкой не нищей, а человека богатого, которому есть чем поблагодарить»* [Горький 1937:409]. Її син Льонька, здається, бачив один лише життєвий бруд, але залишається великим мрійником. Єдине, чого він бажав – вирости й побачити поле, котре для нього як рай: *«Вырасту большой.., сделает мамка тележку мне, буду по улицам ползать, милостинку просить. Попрошу и выползу в чистое поле!»* [Горький 1937:407].

Із символом чистого поля пов'язаний релігійний лейтмотив у творі. Показово, що слово «рай» промовляє потворна, добра п'яниця Машка, а «бог» – її каліка син: *«Чистое поле! <...> Я бы взял туда зверильницу и всех выпустил их, – гуляй, домашние! А слушай-ка! – бога делают где – в богадельне?»* [Горький 1937:406]. Розповідь Льоньки про своє життя головний герой слухає з болем і жахом. Через свої індивідуальні уяви він сприймає образ хлопчика: *«Он обаятельно улыбался такой чарующей улыбкой, что хотелось зареветь, закричать на весь город от невыносимой, жгучей жалости к нему. Его красивая головка покачивалась на тонкой шее, точно странный какой-то цветок»* [Горький 1937 : 397]. Сприймаючи близько до серця знедолене становище матері та її сина, герой ледь стримує свої сльози й *«міцно зціплює зуби, щоб не заревіти»*. Соціальності набуває кінцева колискова Фролихи (на зразок брехтівських зонгів), яку вона співає для своєї дитини: *«Придут Страсти-мордасти, / Приведут с собой Напасты, / Приведут они Напасты, / Изорвут сердце на части! / Ой беда, ой беда! / Куда спрячемся, куда?»* [Горький 1937:410].

У творі виразно постає питання, кому потрібні такі люди, куди їм подітися? Відповіді на питання не існує, оскільки такі люди, як Машка Фролиха і Льонька, будуть завжди жити у суспільстві. М. Горький помітив їх за своє життя і присвятив їм твір, а чи побачать наступні покоління існування таких

людей залежить від тонкощів сприйняття чужого болю людиною, яка іменуватиме себе письменником.

Проблеми існування мислячої творчої людини торкнувся автор в оповіданні «О вреде философии». Воно має власні таємниці: історію його виникнення пов'язують із періодом 1893-1894 років, коли М. Горький студіював філософію з М. Васильєвим, у той же час письменник вів філософський щоденник, який не зберігся. Датування твору відносять до першої публікації у рубриці «Автобиографические рассказы» в журналі «Красная новь» (№ 1, 1923), однак час написання залишається нез'ясованим. Незважаючи на те, що починаючи з року першого видання, оповідання включали в усі зібрання творів, дослідники обминали його. Художня своєрідність твору провокувала навіть погляди на автора як на психічно хвору людину. Сучасні спрямування на психіатрію та її художнє втілення породили міркування «Делірій Максима Горького» І. Галанта, який багату художню надреалістичну уяву митця прив'язав до хворобливого стану. Історія горьківського твору нагадує історію оповідання «Поворот» Ю. Яновського, надреалістична образність якого відлякувала літературознавців, а перше дослідження з'явилося майже через 70 років після написання (1927). Часова близькість та художня спорідненість цих оповідань пояснює особливе сприйняття письменниками непередбаченої дійсності кривавих подій.

У зав'язці оповідання головний герой веде мову про необхідність зрозуміти, як виник світ і яким чином здійснюється осягання світу. Це зумовлює його зустріч зі студентом Васильєвим. Про Васильєва автор додає, що він носив довге волосся «нігіліста», висловлювався запитаннями (як Сократ), постійно читав німецькі книги з філософії, гумористично сприймав «Феноменологію духа» Гегеля, збирався писати твір на тему «Гегель і Сведенборг», говорив про «містику розумного» і проводив над собою досліди, що призвело до позеленіння зубів. Заняття філософією Васильєв порівнював із лузанням насіння: так само цікаво й корисно. Заняття зі студентом почалися з викладу ним системи Демокріта, розповіді про теорію атомів, математику,

ідеалізм і матеріалізм. У творі подано цікаві міркування: *«переконання освічених людей так само консервативні, як і думки безграмотної, забобонної маси народу»* [Горький 1962:7]; *«людство до кінця днів своїх описуватиме факти і створюватиме з цих описів більш-менш невдалі гіпотези про істину»*; *«свобода думки – єдина і найцінніша свобода, яка доступна людині. Нею володіє лише той, хто, нікому не повіривши, все досліджує, хто добре зрозумів безперервність розвитку життя, її неупинний рух, безконечну зміну явищ дійсності»* [Горький 1962:8]; *«істина – це лише мислення про неї»* [Горький 1962:9]; філософію розумного життя закладено в трьох словах: *«живи своїм розумом»*.

Паралельно з розумовими міркуваннями в тексті представлено життя, яке йде за своїми законами. Наприклад, під час розмов про атом долинають зворушливий спів віолончелі та старечий кашель. Часто автор вибудовує алогічний ряд слів у одному контексті: мозок – математика – свинство. Філософські розмови збуджують у героя неймовірну образність. Складається враження, що в цій образності – суть усієї оповідної конструкції, адже натхненний на філософію студент Васильєв зникає як персонаж і в дії його більше немає, хоча відома його доля: ще на початку тексту зазначено, що він *«кончил ... все тем, что – намеренно или нечаянно – отравился в 901 году в Киеве .., работая с индигоидом»*. Складно назвати розвитком дії всі враження і марення, які виникають у головного героя після філософської освіти. *«Облака плавились в огне»* і *«вздыхал вечер»* – найнейтральніші з образного ряду надзвичайних відтворень автора. Приклади його фантастичної художності дивовижні: *«катятся головы без лиц»*, *«безглазые морды огромных быков»*, *«бежит окрыленная нога верблюда»*, *«несется рогатая голова совы»*. Світ уявляється розірваним, де існує *«хаос мрачной разобщенности»*, а пошматовані тіла велично рухаються, протистоячи одне одному у світі Ненависті та Любові. Стан героя на межі реального і позасвідомого, його мозок *«плавится и кипит, рождая странные мысли, фантастические видения и картины»*, і з'являється відчуття смутку, що висмоктує життя. У такому стані герой

проходить кілька етапів, під час яких з'являється своя фантастична символізація: вогненна ріка, бездонна щілина, коло великих чорних людей з мідними головами, чотири вічності, бог Саваоф з байдужими очима, людське вухо, жінка на пташиних лапах, Хтось *«круглый, как мыльный пузырь, без рук, вместо лица у него – циферблат часов, а стрелки – из моркови»*. Поряд з надреалістичною образністю у тексті містяться авторські нововведення, які створюють іншу площину художності, наприклад: *«широкая плоскость лугов», «купола формы пирамиды», «фантазия первобытных людей», «логическое мышление», «непримиримо с действительностью»*. Кінець оповідання реалістичний і правдивий, відверто щирий доктор і дійсність також реальна. Хоча остання ремарка задає новий виток філософських роздумів про історію колонії толстовців, яку зруйнували і до якої прагне дійти після всіх хворобливих марень герой.

На відміну від оповідання про прагнення молодого людини до філософії, в оповіданні «Отшельник» (1923) представлено історію шістдесятисемирічного Савелія, який розповідає про свою долю, зустрічі з жінками, історії з життя. Упродовж усього твору старий у розмові промовляє слово «дружба» чи то як звернення до співбесідника, чи то як зв'язне слово між іншими словами, чи як вигук. Проживши довге життя, Савелій робить свої висновки про людей. Слухач, від якого ведеться оповідь, не сперечається із старою людиною. В цьому помітно, що авторові не потрібні були пошуки істини, він намагався донести свої роздуми про світ і його закони. Так за життя у літньої людини склався певний досвід: *«был я удачлив, – этого у нас не любят, – зависть была ко мне, и пустили слушок»; «это праздничек нам, – человека травить, это мы любим. ... Все рады – забава»*. Життя людини герой не відокремлює від природи, тому світ людей і світ тварин для нього також несуть певний досвід у стосунках. Наприклад, про важливість жінки у світі він висловлюється так: *«женщина – это ... большое дело, вся земля об этом бредит, – зверь, птица, малая букашка – все одним живы! Кроме-то – чем жить?»* [Горький 1962 : 66]. У роздумах про існування живої природи автор через створеного

ним персонажа повторює одну із основних концепцій неореалістичної філософії про взаємозв'язок людини і природи, а саме: *«Свинья, собака, лошадь – всякий скот разуму человека верит»* [Горький 1962 : 75]. Із природою у Савелія свої стосунки, як до рівних із людськими він ставиться до звичок сови: *«Иной раз застигнет ее солнышко, не успеет она спрятаться и торчит на свету. Я иду, язык показываю ей: что, дура? Ничего не зрит, молчит. Увидят ее мелкие птицы – беда ей!»* [Горький 1962 : 67]. Помічає Савелій, що складне виживання і в людей, і у всього живого.

Досвід, отриманий від довгого складного життя, він вирішив запропонувати людям, допомагаючи їм розв'язувати їхні проблеми. Легко відокремлюючи добро від зла, старий застерігає всіх від створення дурного. Жіноча краса для нього також втілює добро і божий дух. У той же час його складно назвати доброю людиною, адже саме життя його підготувало до боротьби за своє існування. Так, він упевнено відповідає на запитання, що робити з убивцею: *«Их – убивать! <...> Который убил, его тоже прикончит, тут же на месте, – не дури! Человек не комар, не муха, не хуже тебя, сволочь...»* [Горький 1962 : 67]. І гріхів на його життя вистачало. Однак, попри всі буйства душі за життєве кредо, він обирає спокій як своєрідний протест існуючим соціальним канонам: *«А все – обман один, законы эти, приказы всякие, бумаги, ничего этого не надо, пускай всяк живет как хочет! И дешевле будет и приятнее. Вот я живу, никому не мешаю и никуда не лезу»* [Горький 1962 : 66]. Савелія дивує незнання своєї душі, для нього вона таємниця. Не знаходить відповіді він на кілька питань, що постали перед ним через власні бажання. Ці бажання становлять три історії: про ляльку, яку він купив собі, бо сподобалася; про дев'ятирічну дівчинку, з якою шукав зустрічі; про очі невідомої, що йому мерещилися. Всі незрозумілі свої вчинки він пояснює грою душі: *«Это, дружба, душа играет <...> Она – капризная, вдруг привлечется к самому ... смешному, да и держит тебя около него. <...> Душа – птица капризная, куда летит – неведомо... <...> А – старик ведь... Старец... да?.. Душа – закона не знает, годов не считает...»* [Горький 1962 : 72-73]. Автор

створює незвичайну оповідь про людину, яка творить добро, розуміючи, що таке зло і що з ним можна боротись і добром, і злом – у цьому мудрість Савелія, якою він щедро ділиться з людьми. У тексті М. Горький вдається до лексики, наявність якої свідчить про художні пошуки неореалістичного зображення дійсності: *«сажень квадрата», «плел рассказ», «щука-баба съест до костей», «игра слов», «обычные слова», «не вникает в дела наши», «странное признание», «уродливый бог»*. Наявні експериментаторська метафоричність і порівняння: *«совесть живет щенком бездомным», «одевая мысли любовно, как девочка куклу», «море гремит, камни ворочает», «ночи – такая чернота, будто тебя в смоле утопили»*.

В оповіданні «О тараканах» (1924) помітний взаємозв'язок з твором «Заручини» В. Винниченка. Назва оповідання М. Горького має символічну суть. Образ тарганів утілює думку про мізерність людської долі та водночас її недосяжність розумом. Хоча це люди зі своїми почуттями, роздумами, власною індивідуальністю. Тому в зачині оповідання образна символіка зірок спрощується до порівняння з тарганами: *«в гладко отшлифованной воде шевелятся золотыми тараканами отражения утонувших звезд»* [Горький 1937 : 411]. Виразно думає оповідач про життя та істину в ньому: *«“Высокие мысли” не удаются мне, “низкие истины” – не нравятся. У меня трудная позиция человека, который, квартируя между небом и землею, оглушен ревом, воплем земли, ничего не понимает в астрономии и которому в тихие ночи кажется, что созвездия иронически посвистывают»* [Горький 1937 : 413]; *«Истина необходима человеку так же, как слепой поводырь»* [Горький 1937 : 414]. У творі вживається наукова лексика, згадує автор про хімію, фізику, астрономію. У зв'язку з наукою герой міркує про життя і смерть: *«Вселенная суть горение так же, как человеческая жизнь <...> Химия учит, что гниение суть тоже горение»* [Горький 1937 : 412]. З науковим присмаком описується ніч: *«Ночь – суха, свежа; есть в ней что-то металлически холодное: от холода земля, вода и воздух твердеют, сжимаясь в единую массу; с неба и озера она пронизана, прошита медной проволокой звездных лучей»* [Горький 1937 : 412].

Наукові пошуки героя приводять його до тонкого відчуття болю інших живих істот, наприклад: *«Лошади – плачут; мучительно видит, как из их кротких и красивых глаз выкатываются немые губы. Много интересного и таинственного можно рассказать об уме птиц и мишей»* [Горький 1937 : 415]. Незважаючи на складні перипетії у долях героїв, кінцівка твору оптимістична. Так письменник утверджує свою моральну концепцію, яка ґрунтується на глибоких переконаннях, що гуманістичне начало переможе. Однак тематика твору споріднює думки про «тарганне життя» людини в оповіданнях В. Винниченка, М. Горького та Ф. Кафки.

Про мізерність життя людини автор оповідає у творі «Мамаша Кемських» (1925). В його основі оповідь про складну долю жінки, яка не зламалась, але й не перемогла. Вона перетворилася на яскраву божевільну пам'ятку невеличкого містечка, про яку з гордістю говорили *«с какой в провинции говорят о монументах знаменитым людям: Карамзину – в Симбирске, в Казани – Державину»* [Горький 1962 : 276]. Матінка Кемських – колишня інститутка, яка вийшла заміж за князя, народила п'ятьох дітей, а після його смерті стала жебрачкою. Доля жінки, як і її чоловіка, відтворює великі трагедії людей, котрі пристрасно кохали, мали надії на майбутнє, однак усе було зруйноване життям та його важкими реаліями. Письменник намагається показати, що високе соціальне становище може бути нічим, якщо людина опиниться на межі злиднів. Мамаша Кемських не здавалась і милостиню не просила, хоча всі знали, що вона краде овочі, дрова та ловить голубів. Усім хотілося побачити, *«докуда этой гордости хватит»*. Гордість претворилася на безумство. Проте у пам'ять за її терпіння її називали чудесною. Образ оповідання продовжує плеяду творів про юродивих у російській літературі. Тому автор у зв'язку з враженням від дивної істоти, химери Кемських, роздумує про долю країни. Образ княгині-жебрачки породжує філософські думки в молодого героя, від якого ведеться оповідь: *«Я еще очень молод и, в поисках устойчивого равновесия, качаюсь во все стороны. Мне кажется, что жизнь бессмысленно дразнит меня, показывает мне свои отвратительные, унижительные гримасы»*.

То, что мне опытные люди советуют благословить, – скучно, бесцветно и мертво, проклинать же рекомендуют именно то, что мне нравится. В общем я ничего не понимаю. <...> Мне трудно и глупо, как вот этой мухе, которая бьется головою о стекло окна, – как будто ничего нет, а – непроницаемо» [Горький 1962 : 275]. З появою жінки автор використовує розмаїті словесні характеристики її руху: «что-то птичье в походке», «летающее», «ныряющее», «неожиданное», «неоправданные прыжки», «походка – капризный и резвый полет ласточки». У тексті спостерігаються алогічні форми порівнянь та метафор: «человек с гладким лицом актера или повара», «пение канарейки напоминает крик осла», «умерла жена – и зубы перестали болеть», «рыбий глаз луны». Здається, алогізм М. Горький намагається пояснити через роздуми одного із персонажів, який з приводу не зрозумілих і неправильних речей, які відбуваються у житті, констатував: «Значит, существует равновесие событий. Жаловаться – грех...» [Горький 1962 : 278]. Водночас виникає інша авторська думка: «А зачем это нужно – “мамашиа Кемских” и подобные ей? Кому нужны бессмысленные страдания человека?» [Горький 1962 : 279].

М. Горькому довелося жити у суперечливий час. Споглядаючи процеси суспільних подій, він змальовував своєрідний художній світ, у якому на передній план виходили філософсько-етичні проблеми. У творчому доробку автора відображені суперечливі роздуми про моральну стійкість. Він майже на «молекулярному» рівні досліджував етичні проблеми у зв'язку з основними тенденціями суспільного життя. Письменника цікавили мотиви пошуків людяності. Аморальність людської поведінки в суспільному житті він осуджував. Людина М. Горького не виправдовується «обставинами», а бере повну відповідальність за всі свої дії та їх наслідки. В оповіданнях письменник не створював фантастичного світу ілюзій, його цікавило реальне життя, конкретні ситуації, змістовний пласт яких вибудовувався через духовний світ, уявлення та метафізичні поняття: добро-зло, кохання-ненависть, миттєве-вічне, життя-смерть.

БІБЛІОГРАФІЯ

Горький 1937 – Горький М. Избранные рассказы / М. Горький. – М. : Художественная литература, 1937. – 488 с.

Горький 1951 – Горький М. Літературно-критичні статті / М. Горький ; [пер з рос.]. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1951. – 468 с.

Горький 1962 – Горький М. Собрание сочинений : в 18 т. / М. Горький. – М. : Художественная литература, 1962. – Т. 10 : Произведения. 1923 – 1925. – 294 с.

Толстой 1984 – Толстой А.Н. О литературе и искусстве : [сборник / сост. Ю. М. Оклянский, Н. В. Лихова] / А.Н. Толстой. – М. : Советский писатель, 1984. – 560 с.